

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г.В.ПАПАКІН*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОУН ТА УПА: ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ, ЗМІСТ ДОКУМЕНТІВ ПОВСТАНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Розкриваються питання класифікації історичних джерел, створених у процесі діяльності українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., насамперед ОУН(б). Виділено основні групи та види історичних джерел, частині з яких дана змістовна характеристика. Зроблено висновок щодо потреби у всебічному та комплексному дослідженні таких пам'яток.

Питання класифікації та розкриття змісту певного сегмента історичних джерел мають непересічне значення для вивчення будь-якої наукової проблеми. Надзвичайно важливо висвітлити її під дослідження тем, що мають гострий суспільно-важливий характер, викликають політичні дискусії. Однією з таких є, поза сумнівом, наукова проблема ОУН та УПА, або історія українських визвольних змагань 1939–1956 рр. Її засадничча особливість – надзвичайно широке коло джерел і пам'яток, з одного боку, і неналежний стан їх опрацювання, з іншого. Попри всі зусилля вітчизняних і закордонних істориків та археографів, які ввели до наукового обігу значну кількість таких джерел, у тому числі у серійних публікаціях («Літопис Української повстанської армії», «ОУН та УПА», «Український здвиг» тощо), усю джерельну спадщину національно-визвольного руху не можна вважати опрацьованою.

Проте, перш ніж підійти до загальної характеристики наявних джерел з історії українських визвольних змагань 1939–1956 рр., маємо визначитися із загальними засадами класифікації таких документів, пам'яток тощо. Адже, як підкреслював знаний радянський теоретик архівознавства К.Г.Мітяєв, «значення класифікації впливає перш за все з використання її як методу пізнання, дослідження документальних матеріалів, виявлення взаємозв'язків між ними, розкриття закономірностей, що характеризують закономірності об'єктивної дійсності, які відбиваються в документах»¹.

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів.

E-mail: hrapakin@gmail.com

¹ Мітяєв К.Г. О месте, границах и основаниях классификации в советском архивоведении // Труды Московского государственного историко-архивного института. – Москва, 1962. – Т.15. – С.175.

Маємо констатувати непридатність для нашого конкретного випадку існуючих загальних схем класифікації історичних джерел – як класичних, усталених ще у ХІХ ст. (започаткована Е.Бернгаймом класифікація всіх джерел на «традицію» (усну, письмову, зображувальну) та «залишки» (мова, звичаї, установи, діловодні документи, архітектура, написи тощо)², так і останніх напрацювань російських та українських джерелознавців – класифікації історичних джерел за типами, родами й видами документів, яку описував відомий вітчизняний джерелознавець М.Ковальський³. Він визначав рід як «великі групи писемних джерел, що об'єднуються залежно від ступеня відображення або втілення об'єктивної реальності», виділяючи документ, який безпосередньо відбиває дійсність, та наративне джерело, що відображує дійсність крізь призму людського сприйняття. Роди він поділяв на види й різновиди («вид письмового джерела являє собою єдність форми та змісту»); отже, за видами джерела визначалися як «масові» і «немасові» (одиничні, унікальні). Для нашого випадку, як і для будь-якої спеціальної класифікаційної схеми, такий поділ історичних джерел не є достатнім. По-перше, як видається, не варто взагалі порушувати питання щодо абстрактної «об'єктивності документа», створюваного у вирі політичної, збройної та ідеологічної боротьби непримиренними ворогами – хіба він не проходив крізь призму сприйняття ними тієї «об'єктивної реальності», яка фактично існувала лише в їхніх головах? Цілком очевидно, що для ідеологів ОУН(б), ВКП(б) та НСДАП «об'єктивними» та правильними були лише власні настанови й оцінки, а думка ворога – несуттєвою. По-друге, для нашої класифікації поняття «масове» чи «немасове» джерело виступає вагомим, проте не визначальним чинником. До масових джерел однозначно відносяться агітаційні (листівки, летючки, заклики) та пресові матеріали, різного роду анкети, облікові документи тощо. Але, наприклад, чи відносяться до масових джерел матеріали кримінальних архівно-слідчих справ на учасників національно-визвольного руху та його симпатиків, що створювалися радянськими, польськими й німецькими каральними службами, або аналогічні документи СБ ОУН (протоколи допитів, переслуховування)? За кількісними параметрами – так, адже нині існують десятки, якщо не сотні тисяч таких справ; але зміст кожної з них є, безумовно, унікальним, оскільки йдеться про конкретну людину з її неповторною, хоча часом типовою в умовах зіткнення двох тоталітарних систем долею. З іншого боку, інформаційно-звітні документи райпарткомів, райвиконкомів та райвідділів НКВД щодо боротьби з націоналістами на території району, у кожному конкретному випадку є винятково цінним джерелом місцевої історії, але для дослідження загальної історії національно-визвольних змагань аналізувати їх можливо суто як масове джерело місцевих органів радянської влади, використовуючи статистичні методи оброблення інформації.

Визнане за недоцільне і дотримання схеми, яка передбачає засадничий поділ на опубліковані та неопубліковані (архівні) джерела, застосованої нами

² Див.: Медушевская О.М. Источниковедение: История, теория, метод. – Москва, 1996. – С.57–58.

³ Див.: Ковальский М. Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье, 1999. – С.26–29.

для характеристики джерел з історичного інституцізнавства⁴. Це пов'язано насамперед зі специфікою історичних пам'яток українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., яка вимагає використовувати водночас усі відомі класифікаційні ознаки (походження, географія, авторство, оприлюдненість, тиражованість, місце зберігання тощо). А якраз опублікованість (ступінь актуалізації), місце зберігання не відіграють суттєвої ролі.

Відтак ми спробували здійснити поділ усіх пам'яток і джерел з історії національно-визвольної боротьби українського народу впродовж 1939–1956 рр. на дві загальні великі категорії незалежно від їх змісту, зовнішньої форми, виду, типу, місця теперішнього зберігання. Підставою для їх виділення є засадничий принцип походження пам'ятки, або авторство в найширшому розумінні (загальновідомий провенієнц-принцип). Першу з них становлять найрізноманітніші джерела повстансько-підпільної провенієнції (створені як в Україні, так і на еміграції, за кордоном), а другу – не менш різноманітні джерела, що виникли у процесі діяльності владних інституцій та окремих осіб усіх сторін, які поборювали український національний рух, незалежно від місця їх сучасного перебування, адже вони виявилися розосередженими між українськими (документи партійних, державних, каральних органів від республіканського до місцевого рівня) та закордонними (Росія, Польща, Німеччина тощо) центрами зберігання документів.

Поділ пам'яток на основні види всередині цих категорій у нашій схемі зроблено за іншою ознакою, так само пов'язаною з її походженням, а саме – пам'ятка народилася внаслідок діяльності певної інституції (офіційне, інституційне джерело) або окремої особи/групи осіб, формально інституційно не об'єднаних (приватне джерело). Перший вид пам'яток практично повністю окреслюється терміном «документ», сформульованим у новітній українській документознавчій науці⁵; другий може бути представлений як документами (листи, спогади), так і різного виду історичними пам'ятками (повстанські пісні, фольклор, образотворчі та літературні художні твори). Іноді пам'ятки можуть вибиватися з такої схеми, як, скажімо, залишки повстанської архітектури. Назагал їх важко назвати інституційною пам'яткою, хоча по суті вони і є такими, адже постали внаслідок необхідності забезпечити діяльність збройних загонів українських націоналістів в умовах партизанської і підпільної боротьби, а їх створення регулювалося спеціальними офіційними актами командування УПА та комендантів заплілля.

Ще однією класифікаційною засадою виступає класичний поділ писемних джерел на документальні (актові, діловодні, фінансові, судово-слідчі), оповідні/наративні (публіцистика, літературні та політичні твори), масові (періодика, листівки, відозви, гасла), джерела особового походження (щоденники, спогади,

⁴ Див.: Папакін Г. Концептуальні засади розробки документальної частини академічного проекту «Історія державної служби в Україні» // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Зб. тез виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листопада 2008 р.). – К., 2009. – С.23–25.

⁵ «Документ – це запис інформації, що відповідає характеристикам певного жанру та зафіксований на речовому виробі, основна функція якого – збереження і передача інформації у просторі й часі» (див.: Кулешов С.Г. Про базові поняття документознавства (Нотатки з приводу змісту розділу «Загальні поняття» ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа. Терміни і визначення») // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. – Т.2. – С.73).

листи)⁶. Але оскільки ми залучаємо до аналізу, крім писемних джерел, також і фольклорні, мистецькі, художні, архітектурні й навіть меморіальні пам'ятки, то не можемо вважати такий узагальнений поділ за основний для нашої теми.

Визначальною ознакою, використаною нами для виокремлення певних класифікаційних груп джерел, є, поза сумнівом, їх функціональне призначення: з якою метою даний документ було створено автором (авторами), по-перше, а по-друге, яку роль насправді він відіграв в історії українського національно-визвольного руху, адже не таємниця, що запланована ціль, котра ставилася під час створення документа, і реальна можуть не тільки не збігатися, а й, навпаки, суперечити одна одній. Тому групова класифікація матиме ієрархічну побудову – від засадничих документів, які справили визначальний вплив на весь рух, до вузько-тематичних джерел. Основні групи таких пам'яток офіційного (службового, інституційного) походження, незалежно від їх провенієнції, на наш погляд, є такими: ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітно-аналітичні, інформаційні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, обліково-контрольні, слідчі, судові документи. Їх доповнюють пам'ятки неофіційні/приватні – приватні листи, щоденники, спогади. До них щільно примикає ще одна велика група джерел – творчі матеріали митців і пам'ятки фольклору, в яких відбилася боротьба українських націоналістів проти окупантів упродовж 1939–1956 рр.

Аналогічними з функціональним поділом є класифікаційні засади, що визначаються географічною ознакою – від документів, які мали загальноукраїнське значення, поширювали свою дію на весь рух або ж усю територію України, до локальних, місцевих документів, джерел і пам'яток. Географічна ознака також дозволяє зробити ще один ґрунтовний класифікаційний поділ: на пам'ятки, що зберігаються в Україні (залишалися тут або ж передані в будь-який спосіб до нашої країни з попереднього місця зберігання поза її межами), та ті, які перебувають за рубежом. Знову ж вони могли бути: а) створеними за кордоном у результаті діяльності органів, інституцій, осіб інших держав, включаючи неіснуючі на сьогодні (СРСР, Третій Райх та ін.); б) створеними в Україні, але вивезеними з її території як трофеї або внаслідок інших причин, зокрема зміни державних кордонів, державного устрою, проголошення незалежності тощо.

Важливою класифікаційною ознакою виступає авторство документа/пам'ятки та місце такого автора в ієрархічній структурі тогочасних інституцій. Відповідно до неї документи повстанської провенієнції треба поділити, наприклад, на створені Проводом ОУН, Головною командою УПА (ГК УПА), Українською головною визвольною радою, Українським державним правлінням у період його нетривалого існування наприкінці червня – на початку липня 1941 р. тощо, а далі – за ієрархією установ та інституцій: крайові, обласні, місцеві тощо; військові округи/групи, тактичні відтинки, відділи та підрозділи Української повстанської армії, установи мережі запілля УПА: окружні, надрайонні, районні, станичні; квазідержавні органи, що створювалися ОУН із липня 1941 р.: обласні, надрайонні, районні, сільські управи та їх відділення.

⁶ Див.: *Калакура Я.С.* Джерелознавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.177.

Те ж саме можна сказати і про джерела радянського походження: створені ЦК ВКП(б)/КПСС та його апаратом, республіканським компартійним штабом – ЦК КП(б)У/КПУ, обласними, районними парткомками; центральними апаратами НКВД та НКГБ, відповідними республіканськими міністерствами, їх обласними, районними управліннями/відділами аж до місцевих оперуповноважених. Усередині кожної такої авторської групи існуватиме власна ієрархія вже за тематичними групами джерел, названими вище.

З огляду на викладене вище напрацьована нами схема класифікації має такий вигляд:

Джерела та пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції

Підкатегорія 1.1. Джерела й пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції, що перебувають в Україні

Підкатегорія 1.2. Джерела і пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції, що перебувають поза межами України

Вид 1. Джерела й пам'ятки, створені офіційними інституціями націоналістів і повстанців (офіційні джерела)

Група 1. Ідеологічні документи

Підгрупа 1.1. Ідеологічні документи ОУН 1929–1940 рр., які мали вплив на подальшу діяльність націоналістів

Підгрупа 1.2. Ідеологічні документи ОУН(б) (1940–1956 рр.)

Підгрупа 1.3. Ідеологічні документи інших націоналістичних партій, об'єднань, груп, що брали участь у збройній боротьбі проти окупантів

Група 2. Директивно-нормативні акти

Підгрупа 2.1. Директивно-нормативні акти ОУН(б)

Підгрупа 2.2. Директивно-нормативні акти Української головної визвольної ради

Підгрупа 2.3. Директивно-нормативні акти Українського державного правління (30 червня – липень 1941 р.)

Підгрупа 2.4. Директивно-нормативні акти Поліської Січі, УПА Т.Боровця-Бульби, УНРА

Група 3. Організаційно-розпорядчі документи

Підгрупа 3.1. Організаційно-розпорядчі документи ОУН(б)

Підгрупа 3.2. Організаційно-розпорядчі документи УПА (червень 1943–1956 рр.)

Підгрупа 3.3. Організаційно-розпорядчі документи Української головної визвольної ради

Підгрупа 3.4. Організаційно-розпорядчі документи Українського державного правління (30 червня – липень 1941 р.)

Підгрупа 3.5. Організаційно-розпорядчі документи Поліської Січі, УПА Т.Боровця-Бульби та УНРА

Група 4. Планові, звітно-аналітичні та інформаційні документи

Група 5. Матеріали зовнішньополітичної діяльності ОУН (меморандуми, звернення, матеріали переговорів)

Група 6. Документи господарської діяльності загонів та запілля УПА

Група 7. Вишкільні й освітні матеріали

Група 8. Агітаційно-пропагандистські, оповіщувальні та пресові матеріали

Група 9. Офіційне листування

Підгрупа 9.1. Листування з політичних питань

Підгрупа 9.2. Листування із зовнішньополітичних питань

Підгрупа 9.3. Листування з питань організації та бойової діяльності УПА

Підгрупа 9.4. Листування з економічно-господарських питань

Група 10. Обліково-контрольні документи різних видів

Група 11. Матеріали агентурної, розвідувальної, судово-слідчої діяльності

Група 12. Історично-меморіальні матеріали й пам'ятки

Підгрупа 12.1. Щоденники, хроніки загонів та груп УПА

Підгрупа 12.2. Офіційні історії бойової діяльності загонів і груп УПА

Підгрупа 12.3. Списки загиблих учасників національно-визвольного руху і жертв окупаційних режимів

Підгрупа 12.4. Меморіальні місця (місця відомих боїв, розташування криївок, повстанські могили, кургани)

Група 13. Пам'ятки повстанської архітектури (криївки, бункери, схованки, магазини)

Вид 2. Джерела і пам'ятки, створені окремими особами та групами осіб зі середовища ОУН та УПА, УНРА (приватні джерела)

Група 1. Приватне листування

Група 2. Щоденники

Група 3. Спогади

Група 4. Творчі матеріали митців – учасників національно-визвольних змагань

Підгрупа 4.1. Матеріали красного письменства (прозові та поетичні)

Підгрупа 4.2. Малярські матеріали

Підгрупа 4.3. Пам'ятки пісенної та музичної творчості учасників національно-визвольного руху

Група 5. Пам'ятки народної творчості (пісні, перекази, легенди тощо)

Вид 3. Фотодокументи, створені учасниками українського національно-визвольного руху

Вид 4. Пам'ятки повстанської уніформістики, фалеристики, векселології, сигілографії, сфрагістики

Не маючи змоги вичерпно окреслити чи бодай згадати всі пам'ятки кожної категорії, виду й групи, що, утім, і не є завданням цієї статті, надалі характеризуватимемо найтипівіші або найзначущі, на наш погляд, конкретні джерела як приклади, котрі дозволяють надати змістовну характеристику всій виділеній класифікаційній структурній одиниці. Обсяг журнальної статті змушує нас також обмежитися кількома групами джерел.

Важливу групу основоположних джерел для дослідження ідеологій і практики українського визвольного руху становлять програмні та політичні документи ОУН, якими визначалися напрями руху організації, тактика і стратегія її діяльності. У першу чергу це матеріали, обговорені та затверджені конгресами (або Великими зборами): Устрій ОУН, програмові, політичні, військові настанови. Серед них варто назвати матеріали I Великого збору (1929 р.), на якому було створено саму організацію, її керівні органи, затверджено перший Устрій ОУН; II Збору єдиної ОУН (1939 р.); II Великого збору, ініційованого «молодою генерацією» націоналістів (квітень 1941 р.), що легалізував новий революційний провід ОУН і поставив С.Бандеру на чолі руху; III Великого надзвичайного збору ОУН(б) (серпень 1943 р.), який, зокрема, визнав УПА «найвищою і єдиною суверенною владою в Україні». Більшість зі згаданих документів оприлюднювалися в націоналістичній пресі, поширювалися у друкованому вигляді – окремими брошурами або в тогочасних збірниках документів⁷. Оригінали згаданих програмних і політичних матеріалів в умовах нелегального існування ОУН збереглися далеко неповністю. Варто підкреслити, що програмні документи не були застиглою догмою. Значення згаданих великих зборів і полягає в тому, що вони були правомочними вносити суттєві зміни до тих або інших засадничих актів організації, що ставали результатом дискусії учасників зборів. Так, очевидним є прогрес в адаптації демократичних принципів до ідеології українського

⁷ Напр., див.: Постанови III Надзвичайного великого збору ОУН, серпень 1943. – Друкарня ОУН, 1943. – 20 с.; ОУН у світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Б.м., 1955.

націоналізму в документах III Великого надзвичайного збору й особливо повоєнних рішеннях. Зміни в ідеології 1943 р. були викликані насамперед випробуванням попередніх ідеологем реальними, досить жорсткими умовами життя та війни: ідеалом нового суспільства визнавалося знищення всіх форм експлуатації, побудова всенародної держави, створення умов для розвитку «вільної людини» тощо⁸. Повоєнний період узагалі характеризувався імплементацією в ідеологію і чин українських націоналістів демократичної фразеології, особливо щодо соціальної політики, політичних та економічних свобод.

Наступна група програмних і політичних документів ОУН уже нижчого рівня – матеріали регіональних конференцій організації (заяви, звернення), які схвалювали принципові рішення між великими зборами або ж розглядали питання, важливі для певного українського регіону. Тут можна згадати I конференцію ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ), яка обрала крайову ексекутиву (1930 р.); I конференцію ОУН(б) у Львові (вересень–початок жовтня 1941 р.), що обговорила перспективи національного руху в умовах німецько-радянської війни; II конференцію ОУН(б) (квітень 1942 р.), рішення якої визначили початок протинімецьких дій та заборону участі в антиєврейських акціях; III конференцію (лютий 1943 р.), яка вирішила питання переходу до збройної боротьби з нацистами; «військові» конференції ОУН(б) у жовтні та грудні 1943 р., на яких було схвалено рішення форсувати створення збройних сил українського визвольного руху та оголошено офіційний початок збройної протинімецької боротьби; конференція проводу ОУН на українських землях (червень 1946 р.). На жаль, нелегальні умови існування організації призвели до того, що не всі такого рівня політичні акти представлено оригіналами або навіть достеменними копіями. Зокрема, це додаткові постанови вже згаданої III конференції ОУН(б), що проходила в лютому 1943 р. неподалік від Олеська (Львівщина), тексти якої не збереглися як окремі документи.

Слід згадати програмні та стратегічні матеріали, які відіграли велику роль у розвитку визвольної боротьби українського народу, але були схвалені не на конгресах чи конференціях, а в робочому порядку: наприклад, «Маніфест Організації українських націоналістів», прийнятий ще в березні 1940 р., але поширений із початком німецько-радянської війни в липні 1941 р. У ньому декларувалися цілі ОУН(б) в нових умовах: «Боремося за визволення українського та всіх поневолених Москвою народів. Боремося проти московського імперіалізму, що довів національний, політичний, релігійний, культурний, соціальний і господарський гнет до крайніх меж. Творимо в Україні спільний фронт боротьби всіх селян, робітників і трудової інтелігенції проти московсько-більшовицького гнету і визиску»⁹.

Провідне місце серед директивних матеріалів Проводу ОУН посідають вказівки для осередків (хоча таку назву мали далеко не всі з них; уживалися терміни «декларація», «інструкція», «напрямні», «план», навіть «заява»): «Єдиний генеральний план повстанського штабу ОУН» (1940 р.); «До питання про організацію української революційної державної влади» (1940–1941 рр.); основні напрямні «Боротьба та діяльність ОУН у період війни» (травень 1941 р.);

⁸ Постанови III Надзвичайного великого збору ОУН, серпень 1943...

⁹ Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Упор. В.Косик. – Л., 1998. – С.12–13.

«Загальна інструкція (вказівки на перші дні роботи)» (липень 1941 р.), «Заява крайового проводу на ЗУЗ про завдання руху в умовах війни» (серпень 1941 р.); «Інструкція до переведення в життя цілості діяльності ОУН» (жовтень 1941 р.); цілком таємний «Інструктивний лист проводу ОУН до політичних референтів надрайонів» від 8 січня 1944 р. (щодо дій в умовах відступу німців); «Декларація Проводу ОУН із приводу закінчення Другої світової війни в Європі» (травень 1945 р.). Ступінь відкритості цих документів був різним – значна частина розраховувалася на широкий загаль, інша – на партійних достойників, а решта мала обмежене коло адресатів і часом викладала позицію, що різнилася від офіційно оприлюдненої. Як приклад важливої директиви, адресованої тільки членам крайового проводу ОУН на ЗУЗ, можна назвати документ «Організаційна справа й координація праці езекутиви» (31 липня 1941 р.). У ньому, на відміну від офіційних декларацій, поки що лояльних до нацистської адміністрації, уже оголошувалося про негативне ставлення до заходів окупантів щодо адміністративного поділу української території: «Наше ставлення до актуальних німецьких потягань (відірвання Галичини, райхскомісаріат) є наскрізь вороже. З огляду на війну не виступаємо проти активно, так значить не організуємо протинімецької боротьби. По закінченні війни розпочнемо боротьбу в таких формах, які вважаємо за доцільні і правильні»¹⁰. Саме такими документами визначалися дії організаційних клітин ОУН у переламні часи, зокрема в період спроби заснувати українські інституції на окупованій нацистами території 1941 р., або після завершення воєнних дій в Європі у травні 1945 р.

Окрему групу директивних матеріалів становлять «усні директиви центрального проводу ОУН». Така категорія документів особливо виділена в радянському агітаційному матеріалі «Як я став членом ОУН», підготовленому компартійними пропагандистами за свідченнями командувача з'єднань груп УПА «Завихост»/«Турів» Ю.Стельмашука («Рудий»). Тут фігурували «усні директиви» Проводу ОУН, спрямовані на проведення масових винищувальних акцій: щодо всього польського мирного населення; усіх радянських військовополонених, котрі знаходилися на західноукраїнських теренах; усіх вояків УПА російської національності «під видом відправки учасників УПА у спеціальні російські легіони»; усіх членів родин осіб, «запідозрених в антиоунівських настроях, не виключаючи немовлят, ані жінок, ані старих»¹¹. Наведені відомості виглядають малоімовірними, хоча б з погляду нагромадження там суцільних «терористичних» і злочинних директив. Водночас перевірити їх автентичність практично неможливо, оскільки «усні директиви» мали передаватися вищим командиром нижчому без жодної письмової фіксації. Водночас не варто ставити під сумнів узагалі можливість побутування такого роду вказівок, народжених конспіративним характером діяльності націоналістичного підпілля. Сліди справжніх, а не вигаданих «усних директив» Проводу ОУН та Головної команди УПА потрібно шукати у спогадах учасників визвольного руху, нефальсифікованих матеріалах допитів вояків УПА, симпатиків ОУН тощо.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3831. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.2.

¹¹ Свідчення Стельмашука Ю.: Как я стал членом ОУН // Там само. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.861. – Арк.47–48.

Нарешті, серед директивних документів руху слід згадати комунікати Проводу українських націоналістів, крайових проводів ОУН із засадничих питань. Із числа найголовніших – комунікат Проводу від 13 травня 1943 р. про зміни в керівництві (створення керівного тріумвірату: Р.Шухевич, Д.Маївський, З.Матла); комунікат крайового проводу ОУН на ЗУЗ (31 липня 1941 р.) «Організаційна справа та координація праці ексекутиви». В умовах підпільного існування організації комунікати як спеціальний вид історичного документа відігравали не стільки загальну оповіщувальну роль, закладену в назві, скільки доводили до відома місцевих провідників і членів організації рішення Проводу, певні завдання, програму дій мережі ОУН, тобто директивні вказівки. Слід згадати, що існувала й спеціальна група комунікатів, адресованих широкому загалу, які мали суто оповіщувальний характер, на зразок офіційних повідомлень для преси, як-от комунікат крайового проводу ОУН(б) №7, присвячений спростуванню чуток щодо причетності бандерівців до загибелі чільних діячів ОУН(м) О.Сеника та М.Сціборського 30 серпня 1941 р. у Житомирі.

Великою окремою групою джерел є організаційно-розпорядчі документи ОУН, починаючи від наказів Проводу (приміром, від грудня 1942 р. тереновому провідникові на Волині розпочати створення збройної самооборони українського народу), накази та директиви крайових, теренових, надрайонних, районних і повітових провідників ОУН. Для нас значення мають лише такі організаційно-розпорядчі акти, які були спрямовані на вирішення суттєвих питань: заходи з організації місцевого управління, створення й поповнення національного війська, ужиття дисциплінарних заходів тощо. Серед найбільш резонансних документів такого рівня слід згадати директиву крайового провідника провідному активу ОУН з ідеологічних питань, використання національної символіки (без дати, імовірно 1941 р.); наказ крайового провідника від 10 січня 1943 р. про відповідальність за недодержання дисципліни; наказ повітового провідника ОУН «Сірого» від 10 квітня 1944 р. «Про мобілізацію в ряди УПА-Захід»; наказ №1 від 2 липня 1941 р. районного проводу у Бродях щодо організації місцевої влади тощо.

Із такою підгрупою організаційно-розпорядчої документації ОУН, як накази центрального проводу, пов'язана колізія щодо «антипольського» наказу №1 від 1943 р., нібито виданого провідником М.Лебедем. На цьому акті базується концепція оунівського геноциду проти поляків (т.зв. «Волинська різанина»). Сучасний дослідник В.В'ятрович аргументовано доводить, що всі наявні посилення на цей наказ насправді здебільшого цитують і згадують фальсифіковані свідчення заарештованих польською та радянською каральними службами повстанців, або так само фальсифіковані матеріали слідства проти них¹².

Звітно-аналітичні матеріали ОУН представлені насамперед суспільно-політичними оглядами, що складалися Проводом за географічною та хронологічною ознаками приблизно раз на місяць, політичними звітами з теренів тощо. Усім їм притаманний високий рівень аналітичності, узагальнення зібраних відомостей, зроблених висновків. Як приклад можна згадати «Суспільно-політичний огляд за місяць серпень 1943 р.», в якому, зокрема, йшлося про розуміння населенням

¹² В'ятрович В. Наказ, якого не було [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-nakaz-yakogo-ne-bulo.html>

ідей боротьби за українську самостійну соборну державу (УССД) на Галичині, і водночас підкреслювався «брак роботи над масами, тут не доходить наша пропаганда». Тереновий політичний звіт ОУН (Сокальщина) за 15 липня – 15 серпня 1944 р. робив висновок щодо ролі поляків у боротьбі проти УПА: «Поляки співпрацюють із НКВД. У масових облавах поляки показують свідомих українців, котрих НКВДісти з місця заарештовують». Причому аналіз здебільшого не мав характеру прикрашання ситуації, а відбивав реальний стан справ на місцях. Так, у звіті за жовтень 1943 р. прямо констатувалося, що «моральний стан населення терену (південної частини Рівненщини та північної Тернопільщині – Г.П.) є поки що посередній, але схиляється до упадку». Причину такого явища аналітики бачили у прорахунках політичної роботи серед населення.

Обов'язкового аналізу вимагає така група документів ОУН, що її приблизно можна визначити як джерела з дипломатичної діяльності українських націоналістів. ОУН як політична, а не державна організація не могла проводити самостійну дипломатію, тому ця назва є доволі умовною. Водночас важко інакше визначити ту групу джерел, до якої входили офіційні звернення, меморандуми, заяви, листи, адресовані керівникам і вищим владним структурам інших держав. Насамперед це центральні державні установи нацистського Райху: від райхсканцлера А.Гітлера, МЗС, вермахту, до крайових і місцевих адміністраторів – райхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга, керівника райхскомісаріату Україна, гауляйтерів та ін. Сюди ж відносяться матеріали переговорів (протоколи, меморандуми, записки) між чільними діячами ОУН та УПА й ворогуючими сторонами: німецькими, радянськими, польськими, румунськими, угорськими військовими і цивільними чинниками. Тут слід згадати як один із найперших таких документів звернення керівника зовнішньополітичної служби організації В.Стахова до райхсканцлера А.Гітлера від 23 червня 1941 р., до якого додавався меморандум ОУН(б) стосовно необхідності відновлення державної незалежності України. Текст самого документа на 14 сторінках, підписаний С.Бандерою та В.Стаховим, цитує Т.Гунчак, посилаючись на фонди Бундесархіву ФРН. Зокрема, у меморандумі він виділив такі слова: «Українці сповнені рішимої створити умови, які гарантуватимуть національний розвиток у самостійній державі. Кожна влада, яка переслідує свої власні інтереси в побудові нового порядку на східноєвропейському просторі, мусить взяти до уваги цю резолюцію». Дослідник зауважив, що «німецькі власті, отримавши від українців згадані документи, проаналізували їх, але відповіді не дали, оскільки, наміряючись експлуатувати українців для власних цілей, не хотіли провокувати їхній спротив»¹³.

Відомо, що впродовж 1943 – початку 1944 рр. достойники ОУН(б) різного рівня проводили переговори з керівниками цивільної, військової та каральної служб Третього Райху в Україні. Зокрема, це був один із визначних діячів націоналістичного руху отець І.Гриньох, який упродовж березня – липня 1944 р. неодноразово зустрічався в Тернополі та Львові з представниками німецької цивільної адміністрації та служб безпеки, намагаючись запобігти репресіям окупаційного

¹³ Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом // Український визвольний рух: Наук. зб. – Л., 2007. – №11. – С.65–66.

режиму проти бандерівців. Проте ці переговори не були належним чином зафіксовані у відповідних документах ОУН(б). Аналогічні перемовини в той самий час він вів також із польським підпіллям на Галичині та в Польщі, намагаючись об'єднати боротьбу антирадянських сил обох націй і припинити українсько-польське протистояння.

Після створення й остаточного конституювання організаційно-бойової структури УПА¹⁴ документація цієї військової організації створювалася за такими групами (за основу взята перша, більш вдала, на нашу думку, класифікаційна схема В.Ковальчука¹⁵ з внесенням потрібних коректив): організаційно-розпорядча, звітно-аналітична, інформаційна, політично-виховна; щоденники повстанських загонів; матеріали СБ ОУН; господарсько-фінансові документи; пресові, інформаційні та пропагандистсько-агітаційні матеріали, листування. Зі свого боку, ми пропонуємо віднести щоденники повстанських загонів до історико-меморіальних матеріалів, виділивши таку спеціальну групу джерел, приєднавши до них офіційні історії бойової діяльності відділів та груп УПА (вони створювалися, як правило, уже постфактум), списки загиблих учасників національно-визвольного руху і жертв окупаційних режимів, документи щодо фіксації меморіальних місць. Як окремі групи варто виділити також вишкільні й освітні матеріали, обліково-контрольні документи, пам'ятки повстанської архітектури. Щодо інших доповнень до схеми В.Ковальчука йтиметься нижче. Слід підкреслити, що оскільки Українська повстанська армія перебувала під незаперечним ідеологічним, а з кінця 1943 р. – організаційним впливом ОУН(б), то фактично не можна говорити про наявність окремих ідеологічних документів самої УПА.

До числа директивних документів можна віднести лише кілька відповідних актів, підписаних головним командиром УПА Д.Клячківським («Клим Савур») улітку – восени 1943 р. Вони підлягали виконанню кожним громадянином як директиви вищої й єдино суверенної влади в Україні – адже саме такий статус отримала УПА відповідно до рішень III Великого надзвичайного збору ОУН(б). За невиконання згаданих актів передбачалася відповідальність перед військово-польовими судами та революційними трибуналами, запровадженими Головною командою УПА 15 травня 1943 р. Такі директивні акти стосувалися здебільшого не військового життя, а цілого кола загальнодержавних проблем. Саме розпорядженням ГК УПА від 15 вересня 1943 р. було оголошено «земельну реформу» – декларацію ліквідації колгоспів та розподілу колишньої польської земельної власності між безземельними та малоземельними українськими селянами. Іншим розпорядженням ГК УПА від 1 вересня 1943 р. запроваджувалася структура цивільної адміністрації «на звільнених землях України»: обласні, повітові, районні, селищні ради та управи. Акт головного командира УПА, присвячений створенню мережі місцевих установ (організації виборів до сільських і районних рад, земельних комісій, відкриттю освітніх установ тощо), мав іншу номенклатурну назву (наказ №7 від 27 серпня 1943 р.), але зміст дозволяє віднести його саме до директивних документів загального характеру.

¹⁴ Головна команда УПА існувала вже з квітня 1943 р., але її накази відомі лише з травня; наприкінці 1943 р. було сформовано Головний військовий штаб УПА.

¹⁵ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941–1944) [Бібліотека «Літопису УПА», т. 7]. – К., 2006. – С. 63.

Широко представлена організаційно-розпорядча документація, репрезентована такою номенклатурою: накази, розпорядження, комунікати, тимчасові правила, правильники, викази, протоколи, взірці, інструкції, формуляри, зарядження, призначення, вказівки, методичні вказівки, залучники, узгоднення. Головним різновидом такої документації були, зрозуміло, накази й розпорядження. Здебільшого наказами ГК УПА регулювалися питання організації інфраструктури, діяльності військових відділів, бойової, морально-політичної та організаційної підготовки вояків. Тут можна згадати наказ №6 від 27 серпня 1943 р., яким запроваджувалися військові звання в УПА. Слід підкреслити значення перших серпневих 1943 р. наказів ГК УПА, підписаних Д.Клячківським, адже вони не тільки спрямовували повсякденну діяльність цієї мілітарної організації, але й формулювали загальну військову доктрину УПА – цілі та методи збройної боротьби українського народу проти всіх іноземних поневолювачів. Інші такі ж значущі проблеми військового будівництва й організаційного устрою УПА також регулювалися наказами головного командування.

Окреме місце серед продуцентів організаційно-розпорядчої документації посідав Головний військовий штаб УПА (ГВШ УПА), який зрідка збирався на засідання та схвалював певні плани дій. Одне з небагатьох відомих таких засідань відбулося у середині червня 1947 р. На ньому обговорювалися основні військово-політичні завдання ОУН та УПА на випадок початку війни між СРСР та англо-американським блоком. Наказом ГК та ГВШ УПА №2 від 18 грудня 1943 р.¹⁶ встановлювалися військові ступені й функції, дисциплінарні кари, військова термінологія тощо. Іншими авторами організаційно-розпорядчих документів повстанської армії були крайові командири УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Схід, керівники військових округ («Заграва», «Еней», «Верещака», «Лисоня», «Завихост»/«Турів» та ін.), повстанських груп та з'єднань («Холодний Яр», «Захід-Карпати», «Озеро», «Південна» тощо), окремих загонів. Водночас слід підкреслити повну відсутність наказів крайової команди та крайового військового штабу УПА-Південь, що, на думку А.Кентія, засвідчує відсутність такого сталого військового з'єднання та використання цієї назви для структури, що лише тимчасово об'єднала загони, курені та сотні південної військової округи¹⁷. Згодом було запроваджено посади комендантів військових округ (запілля), які керували тереновими справами, організацією сільської самооборони. Відповідно до своєї компетенції вони так само видавали розпорядчі акти.

На підставі аналізу змісту наказів УПА по низхідній від Головної команди до окремих загонів, констатуємо, що перші (на рівні всієї армії та окремих військових округ) були спрямовані на розв'язання засадничих проблем військового та суспільного життя. Накази командування окремих груп і куренів вирішували здебільшого поточні проблеми, розв'язували організаційні (проведення конкретних операцій, пересування відділів) та кадрові питання, оголошували дисциплінарні покарання тощо. Так, наказом командира бойової групи «Бористена» №9 від 5 серпня 1943 р. оголошувалося про покарання на смерть за вироком польового суду фельдшера «Японця» «за несубординацію та впровадження анархії

¹⁶ Перший із відомих нині наказів командування УПА, підписаний Р.Шухевичем як головним командиром і О.Гасиним («Чорнота») як шефом ГВШ.

¹⁷ Див.: Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. – Т.2. – С.205.

в ряди УПА». Наказ того ж командира №17 від 12 серпня 1943 р. було присвячено передислокації відділів «Вороного», «Шаули», «Ярка» і «Тополі» на північ, створенню нового відділу «Кори», призначенню лікаря та організації постачання тощо¹⁸. Частина наказів командирів груп і відділів трактували проблеми пропагандистської роботи серед населення, дотримання дисципліни, поведінки бійців УПА, відзначення героїв та покарання слабодухів, негідників, мародерів. Серед наказів, які засвідчували героїчну боротьбу українських повстанців, заслуговує на увагу наказ по групі «Турів», присвячений бою відділу УПА з німцями у Загоріві у жовтні 1943 р., оголошений в усіх відділах групи¹⁹. Окремо слід згадати накази військових керівників УПА різного рівня, присвячені національним і бойовим святкам (святкові накази): Святу державності (22 січня), Дню пам'яті героїв Крут (28 січня), Святу української зброї (31 серпня), Святу героїв Базару (17 листопада); наказ-поздоровлення командира «Енея» групи «Богун» із нагоди Різдва Христового від 5 січня 1944 р., який закінчувався словами: «Віримо, що за рік зустрічатимемо Різдво Христове під спів дзвонив Святої Софії неповторного у своїй красі Золотоверхого Києва. А на наш традиційний Йордань підємо величавою процесією на Дніпро-Славутицю, щоб святити нашу перемогу!». Деякі накази головнокомандування УПА мали меморіальний характер. Так, В.Кук («В.Коваль»), останній головний командир, віддаючи в 10-ту річницю УПА ювілейний наказ, закликав «ушанувати мовчанкою славну пам'ять усіх друзів бійців і командирів Української повстанчої армії та всіх друзів учасників українського визвольного революційного підпільного руху боротьби, які полягли смертю героїв у боротьбі за визволення українського народу з неволі за весь десятирічний період існування Української повстанчої армії» і містив хронологічний перелік-мартиролог керівників повстанців, котрі загинули впродовж грудня 1942 – грудня 1951 рр., починаючи від І.Климова («Легенда»), «першого організатора і політвиховника відділів УПА», і закінчуючи полковниками П.Федуном («Волянський», «Полтава», «Север»), заступником головного командира, та Р.Кравчуком («Максим»), членом головнокомандування УПА. Командирам військових округ пропонувалося «доповнити цю листу іменами усіх тих, сл.п. друзів, які поклали найбільші заслуги в організуванні відділів УПА та піднесенні їх військово-бойових і морально-політичних вартостей на підзвітних їм теренах дій. Усі доповнюючі листи імен поляглих сл.п. друзів, із докладною характеристикою їх військової і політичної діяльності, вислати до своїх зверхників»²⁰.

Упадає у вічі практична повна відсутність специфічного військового різновиду розпорядчих документів такого рівня, як бойові накази частин і підрозділів УПА. Певною мірою це дивно, адже останній «Бойовий правильник для партизанських відділів» передбачав їх існування на рівні найбільшої повстанської одиниці (загін – з'єднання або полк), з усіма притаманними бойовим наказам ознаками: «У наказі до наступу командир подає: свій задум, напрям головного

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.2–3. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.133–134.

¹⁹ Наказ командира і шефа штабу ВГ «Турів» із приводу бою в Загоріві від 30.10.1943 // Там само. – Спр.5. – Арк.8. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.505–506.

²⁰ Наказ ГК УПА від 14.10.1952 №552 // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.376. – Арк.286–289. Опубл.: Армія безсмертних: Повстанські світлини / Ред. В.В'ятрович, В.Мороз. – Вид.3. – Л., 2006. – С.13–19.

удару, смуги для куренів першого мету (ешелону – Г.П.), напрям для другого мету, вихідне положення, початок наступу, завдання для резерву»²¹. Там згадуються накази й командирів нижчого рівня (сотня – чота), які могли носити також назву «завдання», «план» операції тощо. Щодо них можна припустити усну форму віддавання. Відсутність серед відомих документів УПА бойових наказів вищих тактичних одиниць попри їх очевидне існування нашоує на думку про нищення цих документів або самими командирами після завершення операцій, або пізніше – у процесі архівування.

Тут доцільно ще раз згадати тему «антипольських» наказів, цього разу вже командування та відділів УПА. Серед опублікованих розпорядчих документів головнокомандування УПА (УПА-Північ) під час керівництва Д.Клячківського («Клим Савур», «Панас Мосур») такого наказу підлеглим відділам не виявлено. Проте уважний аналіз наказів командирів нижчого рівня (військових округ і груп, загонів) засвідчує наявність окремих наказів на проведення операцій проти польських колоній та озброєних груп поляків тощо. Конкретно йдеться про наказ 1-ої групи (ВО «Заграва») №9 від 29 серпня 1943 р. про підсумки операцій у колоніях Гута-Степань, Селисько, Вирка, Виробки; командира «Бористена» №24 від 2 вересня 1943 р. щодо операцій із «ліквідації останніх у цьому районі польських осель»: Степангород, Гута, Дубов'є, Гурне, Острий Ріг, Згоць²². Таким чином, є підстави говорити про ймовірність існування (в якійсь формі) організаційної вказівки командування УПА-Північ щодо збройного «вирішення» «польського питання» на теренах Волині, адже згадані накази обов'язково ґрунтувалися на вказівках вищих військових структур.

Поважне місце серед організаційно-розпорядчої документації УПА займають інструктивні матеріали. Насамперед це інструкції, які регулювали питання основних напрямів діяльності УПА як мілітарної інституції. У 1944 р. світ побачила «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби», яка закладала основи розвідки повстанців. Передбачалося створення при штабі кожної групи розвідділу у складі шефа, секретаря, керівників зв'язку та агентів. Проте дуже швидко військова розвідка УПА була поглинута СБ ОУН, яка вже у серпні 1943 р. мала у своїй структурі розвідувально-інформаційний та поліційно-виконавчий відділи. Окремою інструкцією та правилами регулювалася також діяльність військово-польової жандармерії УПА, відділи якої створювалися при штабі кожної військової групи, а в загонах – станиці. Завдання польової жандармерії полягали у боротьбі з пияцтвом, дезертирством, крадіжками в лавах УПА, забезпеченні дотримання військової таємниці, дисципліни, виконання наказів.

Можна згадати також інструкцію №3/11 від 19 грудня 1943 р. про військові ступені та функції, яка розвивала засади УПА за зразком регулярного війська (упорядкування звань, нагородної справи – запровадження бойових хрестів УПА). 18 грудня 1943 р. було затверджено «Тактичну інструкцію ГК та ГВШ УПА» щодо дій в умовах проходження радянсько-німецького фронту через контрольовану УПА територію, в якій наголошувалося на забороні боїв із частинами Червоної армії, «навіть для здобуття зброї». Як приклад іншого роду інструктивного матеріалу, яким урегульовувалися конкретні важливі проблеми, слід назвати

²¹ Бойовий правильник для партизанських відділів // *Хмель С.Ф.* Українська партизанка (з крайових матеріалів). – Б.м., 1959. – С.199.

²² Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.128, 139.

«Інструкцію до відома командирів відділів командування ВО «Бут» УПА-Захід» від 9 червня 1944 р., яка була присвячена ставленню до польського населення та польських політичних сил. У ній суворо заборонялося під час здійснення «відплатних акцій» убивати жінок, дітей, старих, представників мішаних родин, вірних римо-католицької конфесії, не залучених до політичного руху.

Інша інструкція – «Героїка Української повстанчої армії» – була присвячена увічненню пам'яті полеглих вояків УПА. Тут йшлося про спорудження могил, хрестів та пам'ятників загиблим героям національно-визвольного руху, відповідні написи на них, а також збирання оповідань, пісень, дум і легенд, складених на честь повстанців. Автор інструкції «Вадим» справедливо зауважував: «Український фольклор у час нашої революційно-визвольної боротьби – це неоціненний скарб для будучих поколінь»²³.

До числа діючих статутів УПА слід віднести «Бойовий правильник піхоти» (1944 р., в основному переклад радянського «Бойового статуту піхоти» 1943 р.). Пізніше (після 1948 р.) повстанський командир С.Фрасуляк («С.Хмель») розробив новий «правильник» для партизанських відділів, який з урахуванням радянського аналога 1948 р. відбивав особливості тактики повстанських відділів, наводив багато конкретних прикладів бойових дій повстанців²⁴. Було розроблено також проект «Дисциплінарного статуту УПА» (кінець 1943 р.), який фактично набув чинності вже у статусі проекту. Про це свідчить листування шефа штабу ВГ «Турів» «Яворенка» з підлеглими загонами²⁵.

Як окрему категорію джерел слід визнати вказівки, що надавалися керівними органами УПА органам запілля і мали досить велику директивну силу. Так, відомі «Вказівки УПА в роботі під час жнив», затверджені ГК УПА у червні 1944 р. У них йшлося про забезпечення постачання продовольством повстанських відділів і, навпаки, зрив радянської хлібозаготівельної кампанії шляхом атак на хлібні пункти, валки з зерном, повернення збіжжя населенню. У документі підкреслювалося: «Цьогорічні жнива для нас, як Організації, УПА, так і для цілого народу матимуть особливе значення. Вага їх полягає в тому, наскільки Організації, УПА і населенню вдасться забезпечити себе всіма харчевими запасами, щоб таким чином уникнути голоду, і наскільки імперіалістам удасться ограбити населення та обернути награвлені засоби на продовження війни і закріплення рабства над народом»²⁶.

Як приклад, можна навести звіт про рейд відділів ВО «Богун» на схід від колишнього радянсько-польського кордону, здійснений із пропагандистською метою 30 червня 1943 р. – на День української державності (малася на увазі річниця проголошення Акта відновлення української державності у 1941 р.). У звіті наведено відомості щодо настроїв населення Кам'янецьчини, враженого появою серед білого дня організованих загонів бандерівців, які не палили села, а проводили мітинги й роздавали листівки. Висновки були досить об'єктивні: «Назагал населення на відведених теренах, за винятком Ляховеччини, є мало національно

²³ Інструкція «Героїка Української повстанчої армії» від 20.12.1944 // ЦДАВО України. – Ф.3933. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.24–29. Опубл.: Армія безсмертних: Повстанські світлини. – С.195–203.

²⁴ Див.: Бойовий правильник для партизанських відділів. – С.127–270.

²⁵ Записка шефа штабу ВГ «Турів» «Л.Яворенка» командирі загону «Кліщеві» від 15.12.1943 // ЦДАВО України. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.524.

²⁶ Вказівки в роботі під час жнив від 23.06.1944 // Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.928. – Арк.117–119.

свідоме. По селах багато сексотів і донощиків, які тероризують свідомих українців. Серед стрільцтва говорилося, що добре було б зробити в цій прикордонній зоні чистку всього поганого населення. Слід відмітити, що цей пропагандивний рейд зробив на населення східних теренів справді велике враження. Тим не менше зробив він враження на наших ворогів. Німці по містечках почали окопуватися. Вони вже були певні, що це гасло до загального зриву»²⁷.

Значно менше аналітичної, а набагато більше конкретної інформації містили щотижневі та щомісячні звіти повстанських відділів і підрозділів. Так, у звіті 1-ї групи УПА (ВО «Заграва») за травень 1943 р. подано інформацію про структурні зміни (формування нових відділів та передислокація старих), проведення бойових дій, вишкільну, санітарну й організаційну роботу. Зокрема, у розділі про бойові дії вказувалося, що відділ «Яреми» проводив «ліквідацію кольоній, сіл, що співпрацюють з німцями і більшовиками». Очевидно, ішлося про польські населені пункти, де 21 травня цей відділ мав бій із німцями під містом Клесів, а 29 – із червоними партизанами під Старинкою²⁸.

Свої особливості за формою і змістом мав такий різновид звітної документації, як «оперативний звіт» відділів УПА. Так, у звіті відділу «Давуна» загону ім. «Лайдаки» ВО «Завихост» від 5 листопада 1944 р., що був укладений бунчужним «Академіком», подані дуже стислі відомості щодо переміщення відділу, адреси постою (Трипутнівські хутори), обставини бою з «більшовиками», що відбувся того ж дня, унаслідок чого відділ відійшов із постою²⁹.

Від «оперативного звіту», що складався по «гарячих слідах», значно відрізнявся «звіт про військову акцію» – як своїм обсягом і глибиною описання подій, так і часом створення (кілька днів по акції). Як зразок, можна послатися на «Звіт з акції (Гута)» ВО «Завихост» від 27 серпня 1943 р. За текстологічною структурою він поділявся на такі розділи:

1. «Завдання»: «Знищити озброєні польські банди, що містилися в колоніях Гута-Степань, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута-Міцька, Мутвиця, Подселече, Поляни, Голинь, хут. Кам'янок і Мельниці, кол. Селисько, Зівка, Островки, Осовичі, Вирка, Виробки, Шимансько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березувка, Каменне і були загрозою місцевого українського населення та переводили на нього морди і рабунки».

2. «Дані про ворога»: кількість і розміщення, озброєння та наявність укріплень.

3. Стратегічне розташування відділів й окремі завдання для них.

4. Перебіг військової операції за днями та групами. З цього розділу стає зрозумілим, що бої впродовж 17–19 липня точилися не лише з добре озброєним польським загonom у 500 бійців та червоними партизанами, про яких ішлося в «даних про ворога», але й з німецькими гарнізонами у Зівці, Степані та Яполоті.

5. «Висновки», в яких вказано військові, господарські, організаційні наслідки успішної операції та власні втрати (18 загиблих і 17 поранених).

²⁷ Звіт з пропагандивного рейду повстанських відділів на Схід дня 30.06.1943 // Там само. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.7. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.343–344.

²⁸ Звіт 1-ї групи УПА за травень 1943 г. про стан і діяльність групи // Там само. – Спр.40. – Арк.16. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.171–172.

²⁹ Оперативний звіт відділу «Давуна» загону ім. «Лайдаки» від 05.11.1944 // Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.28. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.361.

6. Загальні підсумки: «Операцію виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунено загрозу, яка тяжила місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади»³⁰.

Практично не відрізнялися від таких звітів і «описи боїв та акцій», які також можна віднести до звітних матеріалів. Так, «Опис боїв» загону ім. «Остапа» ВГ «Заграва», складений на початку квітня 1944 р. політвиховником загону, містив відомості про всі зіткнення, що мали повстанці з радянськими партизанами, червоноармійцями та козаками на німецькій службі впродовж січня – квітня 1944 р. Характерна відсутність компліментарності щодо командира загону «Шакала» (відверто вказувалося, що боєм із червоними партизанами у с.Гутки 6 січня 1944 р. він не керував, унаслідок чого повстанці з втратами мали відступити, отже «на перший день Різдва Христового Гутки зістало ограблене більшовиками та спалене»)³¹.

Значний інформативний потенціал мають також звіти окремих референтур, як от політвиховника, коменданта військово-польової жандармерії, керівників розвідувального відділу, санітарної служби тощо. Можна згадати звіт керівника розвідки загону ім. Хмельницького групи «Заграва» Б.Трача («Чайченко») з грудня 1943 р., в якому йшлося про передислокацію та склад німецьких сил на Рівненщині, акції місцевої адміністрації тощо. Привертає увагу інформація, що «козаків, узбеків, грузинів роззброюють і вивозять до Німеччини», а також таке: «09.12.43 у с.Яриновці стоять німці з поляками в числі 500 осіб, під маскою червоних»³². Звіт коменданта військово-польової жандармерії ВО «Богун» за 10 днів (від 10 до 20 грудня 1943 р.) містить хронологічний перелік затримань, покарань, проведення слідства та виконання вироків, у тому числі козаків «Бурого», заарештованого за пиятику, «Борака» – за перевищення строку відпустки з відділу за хворобою та ін. За дезертирство і втрату зброї було страчено козака «Кармелюка» з сотні «Хмари». Водночас жандарми УПА роззброїли 14 шущманів – представників допоміжної поліції³³.

Серед звітної документації навіть зберігся список звітів, які готувалися з'єднанням груп УПА №44 упродовж року (серпень 1944 – вересень 1945 рр.), що зберігалися в командира ЗГ Ф.Воробця («Глід», «Денис», «Волинець», «Кривий») і вилучені під час його затримання органами НКВД у лютому 1946 р. разом із практично всім архівом командування з'єднання груп. Там фігурували: річний звіт за 1944 р.; місячні звіти за серпень 1944 – вересень 1945 рр.; звіти командирів окремих груп із рейдів по теренах Білорусії та Житомирщини (переважно за 1945 р.); описи боїв і акцій командирів загонів за 1945 р.³⁴

Дуже щільно з попередньою категорією документів пов'язаний інформаційний сегмент документації УПА та запілля (інформації, вістки, додатки до вісток, повідомлення, повідомлення про випадки, донесення, огляди збройних і суспільно-політичних подій, відомості з терену). Він викликає значний інтерес

³⁰ Звіт з акції (Гута) 1-ї групи УПА від 27.08.1943 // Там само. – Спр.39. – Арк.25–26. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.173–176.

³¹ Описи боїв загону ім. «Остапа» групи УПА «Заграва» [не раніше початку квітня 1944 р.] // ЦДАВО України. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.27–27 зв. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.251–253.

³² Звіт розвідки загону ім. Хмельницького групи УПА «Заграва» [не раніше 23 грудня 1943 р.] // Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.12. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.221.

³³ Звіт з діяльності ПЖ за час від 10.12 до 20.12.43 від 21.12.1943 // Там само. – Спр.33. – Арк.295. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.385–386.

³⁴ Список звітів, описів боїв і рейдів військового осередку з'єднання груп №44 [не раніше вересня 1945 р.] // ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.48139. – Конв.№1. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.408–410.

дослідників, оскільки поєднує поточні інформаційні відомості з аналітичними матеріалами, оглядами подій, містить спостереження за суспільними і військовими процесами впродовж певного періоду й на досить значній території.

За свідченнями учасників підпілля, звіти кущових були щомісячними й у них відбивалася така інформація: «засідки у селі, до кого заходять большевики, кого покликають до району, кого арештовують, хто приїздить з району, кого засуджують, вивозять і т.п.»³⁵. Заслугує на спеціальну увагу такий різновид інформаційних документів, як списки придатних для мобілізації українців: їх складали місцеві клітини ОУН(б) упродовж 1942 р. в очікуванні розгортання збройної боротьби, а в лютому 1943 р. їх спеціально розглядали на нараді військових референтів Волині та Полісся (неподалік від Луцька) з метою оцінити потенційну військову потугу націоналістів перед початком активних дій.

Оглядаючи всі згадані джерела з історії боротьби ОУН і УПА національно-повстанської провенієнції, можна дійти висновку, що лише їх комплексне дослідження, включаючи ретельне опрацювання не тільки писемних пам'яток, а й усієї наявної різноманітної джерельної бази, допоможе відтворити об'єктивну картину перебігу подій визвольних змагань середини ХХ ст., планів, намірів, дій його провідників та рядових учасників. Неможливо розглядати і вивчати цей рух за якимось одним джерельним комплексом, і той закид, який зробив молодий дослідник історії УПА М.Посівнич відомому фахівцеві А.Кентію щодо недостатньої уваги останнього до інших, крім «празьких фондів», джерельних комплексів, має очевидну рацію³⁶. Але це справедливо лише щодо історії ОУН до Другої світової війни. Наступні ж події, насамперед збройна боротьба українських націоналістів, висвітлювалися А.Кентієм у циклі його праць із використанням фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України та Держархіву Рівненської області, а також широкого кола опублікованих джерел.

Так само надзвичайно важливо під час дослідження будь-якого з наявних архівних фондів, колекцій і зібрань повстанської провенієнції брати до уваги «архівну історію» – коли, звідки, яким чином такі документи потрапили до сучасних архівосховищ, якою була їх доля вже в державному архіві, що вилучалося, що додавалося, і як його впорядковували архівісти. Наразі ми практично не маємо повноцінних розвідок із цієї теми, окрім останнього дослідження О.Іщука щодо формування сучасного документного/фондового складу Галузевого державного архіву СБУ з цієї тематики³⁷.

³⁵ Літопис УПА: Основна серія. – Т.43: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН у Тернопільщині: 1946–1948. – Кн.1. – Торонто: Л., 2006. – С.1127.

³⁶ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. – Л., 2010. – С.13.

³⁷ Ішук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1. – С.87–119.

Uncover the classification of historical sources created in the course of the Ukrainian national liberation movement of the mid twentieth century, especially OUN(b). The basic groups and types of historical sources mentioned origin of the content of which make it's characteristics. This highlights the need for thorough and comprehensive study of these monuments.

